

KATARZYNA TAŁUĆ* – KATOWICE

[Recenzja]: Katarzyna Kwaśniewicz, *Rzecz o konserwacji archiwaliów w Polsce w XX i XXI wieku*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2022, ss. 328, ISBN 978-83-66739-61-1

Problematyka przechowywania, konserwacji oraz udostępniania materiałów archiwalnych współcześnie, zwłaszcza w dobie nowoczesnych technologii cyfrowych, staje się przedmiotem coraz większego zainteresowania badaczy i specjalistów niekoniecznie związanych zawodowo z archiwami czy bibliotekami. Dowodem na to są artykuły drukowane w czasopismach polskich oraz zagranicznych, jak np. „Archeion”¹, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”², „Ochrona Zabytków”³, „Polish Libraries”⁴, „Archives and Manuscripts”⁵, „Jurnal of Conservation and

* Katarzyna Tałuć – dr hab. w zakresie nauk humanistycznych w dyscyplinie bibliologia, prof. Uniwersytetu Śląskiego, Instytut Literaturoznawstwa, Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: katarzyna.taluc@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8944-6209>

¹ Przykładowe publikacje to: L. Duranti, *Why a world gone digital needs archival theory more than ever before?*, „Archeion”, 123 (2022) s. 10-30; B. Berska, Ł. Bratasz, R. Kozłowski, L. Krzemień, *Nowa siedziba Archiwum Narodowego w Krakowie. Założenia funkcjonalne i użytkowe oraz koncepcja magazynu zbiorów archiwalnych z pasywną regulacją klimatu*, „Archeion”, 122 (2021) s. 94-127.

² Wśród ostatnio opublikowanych tekstów znalazły się m.in.: A. Bangrowska, *Konserwatorska ocena stanu zachowania wybranych kazań kościelnych z lat 1541-1597 pochodzących z Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 5-27; A. Seweryn, *Fotografia w archiwum. Identyfikacja – zabezpieczanie – konserwacja*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 117 (2021) s. 269-292.

³ W wymienionym obszarze tematycznym mieszczą się np. artykuły: T. Kozielec, *Amoniakalne metody masowego odkwaszania XIX- i XX-wiecznych papierów drukowych*, „Ochrona Zabytków”, (2004) nr 1-2, s. 165-176; A. Krajewski, *Owady niszczące zabytkowe książki. Gatunki ogryzające stare książki i dawne rękopisy*, „Ochrona Zabytków”, (2000) nr 3, s. 281-290.

⁴ Warto zwrócić uwagę na: J. Kordel, *Archiwum Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie w zbiorach jeleniogórskiego oddziału Archiwów Państwowych we Wrocławiu*, „Polish Libraries”, 8 (2020) s. 114-139; E. Potrzebnička, *Odkwaszanie materiałów bibliotecznych w Bibliotece Narodowej*, „Polish Libraries”, 2 (2014) s. 214-224.

⁵ Do interesujących artykułów należą np.: R. Barrowcliffe, *Closing the narrative gap: social media as a tool to reconcile institutional archival narratives with Indigenous counter-narratives*,

Museum Studies”⁶, udostępniające swoje łamy specjalistom reprezentującym różne dziedziny i dyscypliny: od literaturoznawców, bibliologów, bibliotekarzy, teologów, po historyków, konserwatorów, biologów, chemików, informatologów. Z ich publikacji można dowiedzieć się nie tylko o cennych, szerzej nieznanach zbiorach, lecz i o bazach danych, platformach prezentujących np. cyfrowe kopie dokumentów czy o zagrożeniach różnego typu: biologicznych, środowiskowych, mechanicznych, z jakimi borykają się instytucje przechowujące dokumenty.

W krąg ostatnich wymienionych zagadnień, tych dotyczących ochrony zbiorów archiwalnych, wpisuje się publikacja autorstwa Katarzyny Kwaśniewicz zatytułowana *Rzecz o konserwacji archiwaliów w Polsce w XX i XXI wieku*. Książka może jednak zainteresować nie tylko historyków, archiwistów czy specjalistów z zakresu konserwacji. Owo szerokie podejście, czego egzemplifikacją są różne zagadnienia o charakterze teoretycznym i empirycznym poruszane przez autorkę, sygnalizuje już tytuł publikacji. W polu semantycznym rzeczownika rzecz znajdziemy bowiem odniesienia do przedmiotu materialnego, do treści, myśli, problemu, zatem owa rzecz może wskazywać na materialne elementy postrzegane przez człowieka w otaczającej go przestrzeni, jak i namysł nad wszystkim, co istotę ludzką nurtuje. W omawianej książce rzeczą w kontekście fizyczno-empirycznym są z pewnością rozważania poruszające konkretne przykłady zabiegów i procesów konserwatorskich, którym poddawane są materiały gromadzone w Archiwum Państwowym w Katowicach. Rozważania nad celowością owych zabiegów, w perspektywie historycznej i współcześnie, ich konsekwencjami, także w szerokim wymiarze kulturowym, propozycje postulatów co do pracy archiwisty-konserwatora, mieszczą się z kolei w zakresie rozumienia rzeczy jako namysłu o charakterze etycznym, czy nawet filozoficznym. Treść publikacji współtworzą więc nawzajem przenikające się dwa nurty przemysłów autorskich. Jeden to refleksja o charakterze empirycznym – efekt analizy zawartości innych opracowań polskich i zagranicznych na tematy interesujące autorkę oraz wynikające z jej osobistych doświadczeń jako pracownika Archiwum Państwowego w Katowicach. Drugi obejmuje konstatacje ukierunkowane deontologicznie. Autorka odczytuje bowiem cytowaną literaturę przedmiotu, opisuje konkretne praktyki czy zabiegi konserwatorskie, uwzględniając perspektywę etyczną, szerzej humanistyczną. Dzięki takiemu podejściu metodologicznemu lektura książki może być zajmująca zarówno dla praktyków szukających propozycji konkretnych rozwiązań problemów, z jakimi borykają się w archiwach, jak i czytelników interesujących się historią książki, archiwów, bibliotek. Chęć zwrócenia uwagi odbiorców publikacji na wymiar etyczny działalności archiwów, także w obszarze konserwacji przechowywanych w tych instytucjach materiałów,

„Archives and Manuscripts”, 49 (2021) nr 3, s. 151-166; E. LeClere, *Breaking rules for good? How archivists manage privacy in large-scale digitisation projects*, „Archives and Manuscripts”, 46 (2018) nr 3, s. 289-308.

⁶ W czasopiśmie ukazały się np.: A. Gazi, *Exhibition Ethics – An Overview of Major Issues*, „Journal of Conservation and Museum Studies”, 12 (2014) art. 4, <http://dx.doi.org/10.5334/jcms.1021213> (dostęp: 8.05.2014); M. Moore, *Conservation Documentation and the Implications of Digitisation*, „Journal of Conservation and Museum Studies”, 7 (2001) s. 6-10, <https://doi.org/10.5334/jcms.7012> (dostęp: 1.11.2001).

odzwierciedlają tytuły poszczególnych rozdziałów książki. Każdy z nich jest dwuczłonowy. Pierwsza część wskazuje na analizę zagadnienia, zjawiska, przeprowadzoną na podstawie wykorzystanej literatury lub badań własnych. Druga ujęta w nawias konotuje etyczną stronę problematyki owych rozważań analitycznych.

Publikacja składa się z sześciu rozdziałów głównych. Pierwszy zatytułowany *Historia (Polityka ochrony zbiorów)* tworzą trzy rozbudowane podrozdziały przedstawiające historię konserwacji papieru, kształcenia konserwatorów i dzieje powstawania oraz rozwoju archiwów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku z odniesieniami do podobnych działań w Europie. Autorka w tym rozdziale nie ogranicza się tylko do przypomnienia najważniejszych faktów z historii archiwistyki, nazwisk osób mających największy wkład w kształtowanie zasad konserwacji dokumentów w różnych instytucjach czy domach prywatnych. Interesujące są bowiem rozważania mające na celu odczytanie zamysłu, jakimi kierowały się owe osoby, zwłaszcza na tle przywoływanych strat w archiwaliach spowodowanych np. nieszczęśliwymi wypadkami, jak pożary, zalania. Historyczny przegląd polityki ochrony zbiorów, przede wszystkim na ziemiach polskich, kończą podrozdziały poświęcone funkcjonowaniu Centralnego Laboratorium Konserwacji i Archiwaliów – pierwszego ośrodka tego typu na świecie w strukturach archiwalnych, oficjalnie istniejącego od 1959 roku. Inne ważne wydarzenia opisane przez autorkę książki to powoływanie w kolejnych miastach, w których funkcjonowały archiwa, pracowni konserwatorskich z czasem tworzących ogólnopolską sieć, realizującą od 2014 roku projekt ścisłej współpracy nad zabezpieczeniem konserwatorskim zbiorów. Jednym z archiwów mających w swojej strukturze pracownię konserwatorską jest placówka w Katowicach. Powstaniu i rozwojowi tej instytucji, ze szczególnym uwzględnieniem wykonywanych w niej prac związanych z ochroną dokumentów, poświęcono ostatni podrozdział zamykający pierwszą część książki.

W rozdziale drugim – *Nauczyciele (Sylwetki mistrzów)* – zaprezentowano dorobek trzech wybitnych polskich konserwatorów wytyczających standardy pracy konserwatorskiej w XX wieku. Bonawentura Lenart, artysta, introligator, nauczyciel, miłośnik pięknej książki, która była dla niego „zespołem całości – papieru, czcionek, inicjałów, ozdoby ilustracji, druku, oprawy”⁷, efektem „rzetelnej pracy rękodzielniczej, szlachetnych i trwałych materiałów oraz wysiłku twórczego tak, aby oprawa harmonizowania z treścią książki”⁸. K. Kwaśniewicz opisuje aktywność B. Lenarta w obszarze konserwacji książki, czego efektem były m.in. publikacje na temat przyczyn niszczenia książek i zawierające praktyczne wskazówki zapobiegające dewastowaniu piśmienniczego dziedzictwa kulturowego. Drugim introligatorem, któremu poświęcono szersze omówienie jest związany z Krakowem Robert Jahoda. Zapisał się on nie tylko jako konserwator i renowator, zwłaszcza opraw skórzanych cennych zbiorów m.in. z Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Kórnickiej, Archiwum Akt Dawnych, lecz i jako twórca opraw dzieł znanych artystów np. Zofii Stryjeńskiej. Wśród sylwetek zasłużonych introligatorów, przyczyniających się również do rozwoju dyskusji nad etycznym wymiarem ingerencji

⁷ K. Kwaśniewicz, *Rzecz o konserwacji archiwaliów w Polsce w XX i XXI wieku*, Katowice 2022, s. 90.

⁸ Tamże.

konserwatorskiej w zachowane zbiory archiwalne czy biblioteczne, znalazł się również Antoni Dalewski, uczeń Lenarta. Wybór A. Dalewskiego podyktowany był zapewne także tym, że Katowice stały się miastem, w którym aktywnie działał, koordynując m.in. pracę założonego tu Cechu Introligatorów.

Rozdział o mistrzach polskiego konserwatorstwa w XX wieku można potraktować jako wstęp do rozważań tworzących kolejną część publikacji zatytułowaną *Teoria (Etyka w konserwacji)*. Lektura rozdziału trzeciego pozwala zapoznać się z aktami normatywnymi, przepisami tworzonymi przez instytucje powołane do zachowania światowego i narodowego dziedzictwa kulturowego i kodeksami etycznymi, do przestrzegania których zobowiązują się osoby odpowiedzialne m.in. za ochronę zbiorów archiwalnych. Szczególnie interesujące są w tej partii książki przytaczane przykłady dylematów, z jakimi borykają się już w praktyce konserwatorzy, a które autorka nazywa „wyjątkowymi przypadkami etycznymi”⁹. Chodzi o makulaturę oprawową, introligatorską, czyli kompaturki. Materiały odnalezione w oprawach poddanych konserwacji mogą bowiem dostarczyć wielu informacji cennych i nowych dla badaczy historii, kultury. Mogą także, tak jak w przypadku odkrycia przez Aleksandra Brücknera części *Kazań świętokrzyskich*, wzbogacić dorobek kulturowy o bezcenne eksponaty. Kwaśniewicz opisuje odzyskane w trakcie konserwacji materiały z zasobów Archiwum Państwowego w Katowicach, zadając jednocześnie pytania o stopień dopuszczalnej ingerencji konserwatora w poddawane renowacji archiwalia. W kontekście owych dylematów etycznych, o wymiarze jednostkowym, ponieważ trudno niekiedy oszacować, również perspektywicznie, wartość ukrytych we wnętrzu opraw materiałów, przytacza koncepcje np. Salvadora Muñoza-Viñiasa, mogące dostarczać wskazówek konserwatorom i introligatorom. Nie rozwiązując owego dylematu etycznego, autorka skłania się jednak, żeby przyjąć stanowisko reprezentowane przez Małgorzatę Pronobis-Gajdzis, która zaleca indywidualne podejście do znalezisk, mając jednak na uwadze kierowanie się zasadą integralności. Do propozycji stworzenia wytycznych ogólnopolskich pomocnych w pracy konserwatorów archiwaliów Kwaśniewicz wróci jeszcze raz w końcowej części swojej książki.

Rozdziały czwarty, piąty i szósty obejmują przede wszystkim zagadnienia z zakresu praktyki konserwatorskiej i powstały na podstawie samodzielnie, empirycznie zebranego przez autorkę materiału badawczego. Rozdział czwarty pt. *Praktyka (Współczesne metody ochrony zbiorów)* przedstawia etapy przygotowania akt do digitalizacji, w efekcie czego ma powstać jak najlepszej jakości kopia cyfrowa dokumentu przy minimalnym ryzyku uszkodzenia akt. W książce zaprezentowano przykłady postępowania pracowników katowickiego archiwum przy przygotowaniach do digitalizacji np. dokumentów mających karty wystające z bloku czy obiekty zawierające silnie zakwaszony papier. Autorka w rozdziale czwartym dużo miejsca poświęca omówieniu celowości dokumentowania prac w pracowniach konserwatorskich archiwów, w tym budowy formularzy, zgodnie z którymi powinien być rejestrowany przebieg działań konserwatorskich każdego obiektu. Rozdział zamyka prezentacja wyników przeprowadzonego w 2017 roku

⁹ Tamże, s. 139.

w Archiwum Państwowym w Katowicach badania stanu zachowania archiwaliów kończąca się wnioskami dotyczącymi stopnia zniszczenia o charakterze mikrobiologicznym, biologicznym, mechanicznym oraz zniszczeń chemicznych, np. zakwaszenie papieru. W pierwszym przypadku uznano, że stan zachowania archiwaliów katowickiej instytucji jest zadowalający, w drugim natomiast autorka widzi konieczność prowadzenia systematycznych, intensywnych prac związanych z odkwaszaniem papieru i digitalizacją, ponieważ zaniedbania w tej kwestii doprowadzają do degradacji stanu zachowania dokumentów.

W rozdziale piątym – *Po drugiej stronie barykady (Dzisiejsze problemy)* – autorka skoncentrowała się przede wszystkim na dwóch czynnikach wpływających na stan zachowania archiwaliów, które w dotychczasowych badaniach były traktowane marginalnie. Pierwszy z tych czynników to obecność owadów w magazynach archiwów. Okazuje się bowiem, że nawet nowoczesne budynki odpowiednio dostosowane do przechowywania obiektów nie zabezpieczają w pełni przed owadami. Na przykładzie archiwum katowickiego autorka książki omawia rodzaje owadów żerujących przede wszystkim na papierze, skórze, drewnie i szkody, jakie one wyrządzają. W kolejnej części tego rozdziału relacjonuje przebieg prac konserwatorskich mających na celu likwidację uszkodzeń spowodowanych przez owady. Przedstawia także, posiłkując się doświadczeniami w tym zakresie innych instytucji, jak Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, The National Archives w Wielkiej Brytanii, National Archives of Australia, propozycje monitorowania i zwalczania zagrożeń, których źródłem są owady. Drugi czynnik przyczyniający się do niszczenia zbiorów archiwalnych, szczególnie interesujący Kwaśniewicz, to niefachowe naprawy opraw, a wśród nich użycie złych jakościowo materiałów, nieprawidłowe szycie, stosowanie nieodpowiednich klejów, nieumiejętne obcinanie krawędzi bloku książek. Podobnie jak część poświęcona zniszczeniom zbiorów spowodowanych żerowaniem na nich owadów, tak i podrozdział o źle naprawianych oprawach kończy się szeregiem rozwiązań, których zastosowanie w praktyce może przyczynić się do podniesienia poziomu stanu zachowania archiwaliów. Dodatkowo opisano pionierski projekt wdrażany w Archiwum Państwowym w Katowicach polegający na zaangażowaniu w opiekę i ochronę zbiorów archiwalnych samych użytkowników. Od 2018 roku postanowiono udostępnić osobom korzystającym z Pracowni Naukowej prosty formularz zawierający z jednej strony tabelę, w której należało wpisać datę, kiedy zauważono uszkodzenie, dane identyfikujące obiekt oraz rodzaj uszkodzenia. Na stronie drugiej, w celach poglądowych i ułatwiających wypełnienie formularza, wydrukowano zdjęcia ilustrujące przykładowe najczęściej spotykane rodzaje uszkodzeń. Dzięki wypełnionym przez interesariuszy archiwum formularzom nie tylko zidentyfikowano niedostrzeżone wcześniej przez pracowników uszkodzenia, ale dokonano także ich szybkiego usunięcia. Prowadzenie tego projektu, oprócz funkcji edukacyjnej, jak zaznaczyła Kwaśniewicz, daje też nadzieję na budowanie relacji opartych na zaufaniu oraz szacunku między użytkownikami archiwum a jego pracownikami.

Badania empiryczne prowadzone przez autorkę publikacji objęły nie tylko Archiwum Państwowe w Katowicach, lecz inne tego typu instytucje w Polsce. Przeprowadzony sondaż za pomocą kwestionariusza ankiety w 2019 roku pozwolił

zgrupować dane dotyczące funkcjonowania pracowni konserwacji i zdiagnozować kierunki zmian w tych działaniach. Prezentacja oraz interpretacja uzyskanych wyników składają się na treść rozdziału szóstego książki – *Diagnoza (Ankieta konserwatorska)*. Wnioski kończące ten rozdział zapisano w formie postulatów, które dopełniają rozważania autorki zamieszczone w końcowych akapitach rozdziałów czwartego i piątego, czyli tych powstałych na podstawie zebranego przez badaczkę materiału empirycznego. Autorka widzi w stale rozwijającej się sieci pracowni konserwatorskich w kraju szanse na zacieśnienie współpracy, a przede wszystkim koordynację i synchronizację aktywności oraz wymianę doświadczeń, co pozwoli na wyznaczenie ogólnopolskich kierunków działań w zakresie ochrony zbiorów archiwalnych. Inny postulat dotyczy kadry pracowni konserwatorskich. Odnosi się do wyznaczania obowiązków pozwalających na pełne wykorzystanie umiejętności i wiedzy pracowników na danym stanowisku. Autorka publikacji oczekuje także większego zaangażowania uczelni wyższych w kształcenie specjalistów ze specjalnością konserwatora archiwaliów. Rozważając także od strony etycznej problem pożądanego współcześnie w archiwach sposobu konserwacji zbiorów, opowiada się przede wszystkim za konserwacją zachowawczą. Uważa bowiem, że zaangażowanie konserwatora już na etapie przyjmowania dokumentów do archiwów pozwoliłoby na ograniczenie napływu akt w złym stanie i tym samym zminimalizowanie działań typowych dla konserwacji właściwej.

W *Zakończeniu (Rozważania końcowe)* jeszcze raz wybrzmiewa ton troski o współodpowiedzialność za stan zbiorów przechowywanych w polskich archiwach, do której winni poczuwać się, zdaniem autorki książki, nie tylko pracownicy tych instytucji, lecz i użytkownicy. Na pracownikach jednak spoczywa największy ciężar i aby w pełni archiwa mogły realizować swoją misję – trwale zachowywać świadectwa przeszłości, to osoby tam zatrudnione muszą przede wszystkim kierować się zasadami etycznymi, sformułowanymi m.in. w kodeksie etyki konserwatora archiwaliów. Publikację uzupełniają rzetelnie sporządzona bibliografia oraz materiał ilustracyjny, pozwalający na pełny ogląd np. rodzajów uszkodzeń dokumentów czy materiałów wydobytych z komputerek zasobu katowickiego archiwum.

Podsumowując omówienie publikacji Kwaśniewicz, warto jeszcze raz zwrócić uwagę na oryginalne podejście autorki do poruszanych zagadnień, polegające na wpisaniu konkretnych problemów z zakresu konserwacji w kontekst deontologiczny, co skłania do zastanawiania się nad konsekwencjami każdej praktycznie decyzji i czynności w trakcie obcowania z archiwaliami. Pomysł z kolei zaangażowania użytkowników archiwów w opiekę nad zbiorami, wprowadzony po raz pierwszy w Polsce w Archiwum Państwowym w Katowicach, zasługuje na jak najszerze rozpropagowanie, ponieważ przynosi nie tylko wymierne korzyści samemu archiwum, lecz i podnosi świadomość oraz poszerza wiedzę osób korzystających z tej instytucji.

Słowa kluczowe: archiwa; archiwalia; Archiwum Państwowe w Katowicach; konserwacja; restauracja

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

- Bangrowska Agnieszka, *Konserwatorska ocena stanu zachowania wybranych kazań kościelnych z lat 1541-1597 pochodzących z Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 5-27.
- Barrowcliffe Rose, *Closing the narrative gap: social media as a tool to reconcile institutional archival narratives with Indigenous counter-narratives*, „Archives and Manuscripts”, 49 (2021) nr 3, s. 151-166.
- Berska Barbara, Bratasz Łukasz, Kozłowski Roman, Krzemień Leszek, *Nowa siedziba Archiwum Narodowego w Krakowie. Założenia funkcjonalne i użytkowe oraz koncepcja magazynu zbiorów archiwalnych z pasywną regulacją klimatu*, „Archeion”, 122 (2021) s. 94-127.
- Duranti Luciana, *Why a world gone digital needs archival theory more than ever before?*, „Archeion”, 123 (2022) s. 10-30.
- Gazi Andromacha, *Exhibition Ethics – An Overview of Major Issues*, „Journal of Conservation and Museum Studies”, 12 (2014) art. 4, <http://dx.doi.org/10.5334/jcms.1021213> (dostęp: 8.05.2014).
- Kordel Jacek, *Archiwum Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie w zbiorach jeleniogórskiego oddziału Archiwów Państwowych we Wrocławiu*, „Polish Libraries”, 8 (2020) s. 114-139.
- Kozielec Tomasz, *Amoniakalne metody masowego odkwaszania XIX- i XX-wiecznych papierów drukowych*, „Ochrona Zabytków”, (2004) nr 1-2, s. 165-176.
- Krajewski Adam, *Owady niszczące zabytkowe książki. Gatunki ogryzające stare książki i dawne rękopisy*, „Ochrona Zabytków”, (2000) nr 3, s. 281-290.
- Kwaśniewicz Katarzyna, *Rzecz o konserwacji archiwaliów w Polsce w XX i XXI wieku*, Katowice 2022.
- LeClere Ellen, *Breaking rules for good? How archivists manage privacy in large-scale digitisation projects*, „Archives and Manuscripts”, 46 (2018) nr 3, s. 289-308.
- Moore Michelle, *Conservation Documentation and the Implications of Digitisation*, „Journal of Conservation and Museum Studies”, 7 (2001) s. 6-10, <https://doi.org/10.5334/jcms.7012> (dostęp: 1.11.2001).
- Potrzebniacka Ewa, *Odkwaszanie materiałów bibliotecznych w Bibliotece Narodowej*, „Polish Libraries”, 2 (2014) s. 214-224.
- Seweryn Anna, *Fotografia w archiwum. Identyfikacja – zabezpieczenie – konserwacja*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 117 (2021) s. 269-292.